

Solna Pogo 1983

Ped bibl Nplan. Läromedel 76-89

H: 145

FÖRORD

Äldre tiders historieskrivning och -undervisning dominerades ofta helt av politiska händelser, dvs en ändlös rad av krig, freder och gränsförändringar. Inpluggandet av denna krigiska katalogia upplevdes lätt av den reflekterande som (med en formulering ur Shakespeares Macbeth) »a tale told by an idiot, full of sound and fury, signifying nothing».

Lyckligtvis har mänskligheten använt sina möjligheter också till annat än att föra krig, exempelvis till att tänka. Idé- och kulturhistorien behandlar de idéer, föreställningar, åsikter och känslor, som under tidernas lopp framkommit ur denna tankeverksamhet. Den försöker skildra inte bara de enskilda filosofer, profeter och tänkare, som levererat idéhistoriens råmaterial utan även hur och i vilken utsträckning deras idéer och åsikter påverkat samtid och eftervärld.

Idéer föds inte fullvuxna och i ett vakuum. De har avlats, framfötts och utvecklats i bestämda historiska situationer. När man skall ta ställning till dagens mera lidelsefullt debatterade idéer, är det ofta en hjälp att känna till deras ursprung och uppväxtmiljö.

På samma sätt som Darwins evolutionsteori har gett djupare perspektiv och sammanhang åt biologiska fenomen, försöker idé- och kulturhistorien att ge perspektiv och sammanhang åt de föreställningar, som vi mer eller mindre oreflekterat omfattar rörande världen, livet och oss själva.

Dessa texter och bildserier vill vara ett bidrag till detta studium.

S.F.

årtal	händelser	personer
1830	Julirevolutionen i Frankrike Den första järnvägen i England	Charles Darwin (1809 — 1882)
1831 — 36	Darwins resa med Beagle	William Gladstone (1809 — 1898)
1839 — 42	Opiumkriget	Abraham Lincoln (1809 — 1865)
1848	Februarirevolutionen i Paris Det kommunistiska manifestet	Charles Dickens (1812 — 1870)
1852	2:a kejsardömet i Frankrike	Alfred Krupp (1812 — 1887)
1853 — 56	Krimkriget	Richard Wagner (1813 — 1883)
1857	Det stora upproret i Indien	David Livingstone (1813 — 1873)
1859	Darwins »Om arternas uppkomst»	Michael Bakunin (1814 — 1876)
1861 — 65	Nordamerikanska inbördeskriget	Otto von Bismarck (1815 — 1898)
1861	Livegenskapen upphävs i Ryssland	Karl Marx (1818 — 1883)
1864	Internationalen bildas	Victoria (1819 — 1901)
1867	Das Kapital Band I	Friedrich Engels (1820 — 1895)
1870	Italien enas	Florence Nightingale (1820 — 1910)
1871	Pariskommunen Tyskland enas	Fjodor Dostojevskij (1821 — 1881)
1881	Darwins »Människans härstamning» Tzar Alexander II mördas	Louis Pasteur (1822 — 1895)
1882	J.O. Rockefeller bildar »Standard Oil» världens största enskilda företag	Emile Zola (1840 — 1902)
1884	Allmän manlig rösträtt i England	Thomas Edison (1847 — 1931)
1889	2:a internationalen i Paris	Theodor Herzl (1860 — 1904)
1896 — 1906	Dreyfusaffären	
1899 — 1902	Boerkriget	

DARWINISM OCH MARXISM

1–2) Titelbilder

3) Bild: Darwin och Marx

I sitt gravtal över Karl Marx sade hans livslänge vän och medarbetare Friedrich Engels: »På samma sätt som Darwin upptäckte utvecklingslagen i den organiska naturen, upptäckte Marx utvecklingslagen i människans historia.» Marx delade själv denna uppfattning. »Kapitalet» innehåller ständigt upprepade analogier mellan historisk dialektik och utvecklingens biologi. Darwin och Marx bodde större delen av sina liv bara trettio kilometer från varandra, men de träffades aldrig. Däremot sände Marx ett exemplar av »Kapitalet» till Darwin, som tackade i vänligt diffusa ordalag och uttryckte den förmodan att deras respektive arbeten skulle »leda till ökad lycka för mänskligheten». Darwins exemplar av »Kapitalet» var ouppsprättat vid hans död. Darwin och Marx var på båda barn av den viktoriaiska tidsålderns segerrika materialism. Deras idéer har i grunden omgestaltat vårt sätt att se på oss själva och omvärlden. De har därför förärats ett eget avsnitt i denna idéhistoria.

4) Bild: »Revolten» (Honoré Daumier)

Artonhundratalet var en våldsamt expansiv epok vars karaktär präglades av två revolutioner — en ljudlig, den franska, och en tyst, den industriella. Politiska revolutionsförsök fortsatte århundradet ut, men de demokratiska aspirationerna lät sig inte förverkligas i allmän och lika rösträtt förrän i början av 1900-talet. Den industriella revolutionen däremot omgestaltade Europas fysiska, sociala och andliga förhållanden och villkor med brutal kraft.

5) Bild: Världsutställningen i London 1851

Människans triumf över naturens krafter symboliserades av ångan och elektriciteten. Den stora internationella utställningen i London 1851 gav en dramatisk exposé av de materiella framstegen. Materialism var å den dominerande ideologin som kom att präglade även filosofin. Vetenskapen började ersätta religionen både som källa till förtröstan och inspiration.

6) Bild: »Regn, ånga och fart» (Turner, 1844)

Tron på ett evigt och accelererande framåtskridande upphöjdes till ett slags halvt religiös dogm. Alla kurvor extrapolerades i hoppningvande branta vinklar, det kunde sedan gälla tillverkningen av mustaschbindor eller decimerandet av skabb och analfabetism. Vid århundradets slut var man allmänt förvissad om att 1800-talet överglänste alla förlutna epoker tillsammans. Utvecklingsfilosofen Herbert Spencers uttalande är karakteristiskt: »Progress is not an accident but a necessity. Surely must evil and immorality disappear; surely must man become perfect.»

7) Bild: Porträtt av Charles Darwin

Charles Darwin föddes 1809. Som många andra genier gjorde han ett ytterst medelmåttigt intryck i skolan. Hans medicinska studier komplicerades av att han inte tålde att se blod och avbröts efter två år. Fadern, som var ganska uppbragt över sonens mjäkighet, sände honom därefter till Cambridge för att utbilda sig till präst eller missionär. Men ynglingen visade större böjelse för mossdjur, rankfotingar och dagmaskar än för teologi. Zoologin segrade till slut över liturgin och Charles Darwin hade äntligen funnit sin livsuppgift.

8) Bild: Skeppet »Beagle»

På hösten 1831 erbjöds Darwin av kapten R. Fitzroy att i egenskap av obetald naturvetare medföra HMS »Beagle» på en treårig expedition till Syd-Amerika. Därmed gav sig Darwin ut på en resa som skulle få lika stor betydelse för biologin som Columbus' resa till »Indien» fått för geografien.

9) Bild: Jättesköldpadda på Galapagosöarna

»Beagles» världsomsegling varade i hela fem år. Expeditionens besök på Galapagosöarna konkretiserade Darwins tvivel på dogmen om arternas oföränderlighet. Öarnas djur liknade de syd-amerikanska fastlandsformerna, men inte fullständigt. Varje ö hade sina speciella arter. Darwin blev förbryllad. Var det verkligen rimligt att tro att dessa arter resulterat ur en serie speciella skapelseakter — eller...? Under de 36 dagar som Darwin utforskade Galapagosöarna började hans teori ta form. Han misstänkte att fastlandsformerna utvandrat till öarna och väl där successivt anpassat sig till de lokala förhållandena och på så sätt slutligen blivit till nya arter. »Vi tycks sålunda» sammanfattade han, »både i fråga om tid och rum, ha kommit närmare detta stora problem — denna hemligheternas hemlighet — nya varelsers första uppträdan på jorden.»

10) Bild: Charles Darwin år 1840

1836 återvände »Beagle» till England. Darwins vandringssår var slut och

han lämnade aldrig mera England. Han slog sig ner på en herrgård i Kent, där han framlevde sina resterande 45 år som en långsamt arbetande privatlärare. Denna stillsamma livsföring nödvändiggjordes av att Darwin under sin resa ådragit sig en svårdiagnosticerad och invalidiserande tropisk sjukdom, som hindrade honom från att arbeta mer än ett par timmar varje dag.

11) Bild: Soluppgång över berg och slätter

Den livslånga konvalescensen gav Darwin gott om tid att fundera över sina syd-amerikanska observationer. En mycket viktig länk i den kedja som skulle leda fram till utvecklingsteorin fick Darwin genom att studera Charles Lyells (1797 — 1875) »Principles of Geology», som kom ut 1830 — 1833. Lyell är den moderna geologins fader. Före Lyells banbrytande arbete hade den teologiska syndaflodsgeologin varit förhärskande. Enligt denna hade jorden genomgått en serie katastrofer som varje gång utplånat allt liv. Efter varje katastrof hade den Allsmäktige med berömvärd flit skapat ett nytt sortiment av levande varelser. Lyell ansåg däremot att jordens nuvarande skick var resultatet av en lång, kontinuerlig och okatastrofal utveckling. De krafter som nu verkade på jorden var samma krafter som alltid verkat på den. Genom att läsa Lyell tillägnade sig Darwin det genetiska eller evolutionära betraktelsesättet, ty geologin var då den mest historiska av naturvetenskaperna.

12) Bild: Hemlösa i Londons slum omkring 1870 (Doré)

Utvecklingslärans viktigaste pusselbit fick Darwin genom att läsa prästen och nationalekonomen Thomas Malthus' (1776 — 1834) »Essay on the principles of population». Kärnan i Malthus' argument var att befolkningstillväxten alltid tenderar att gå ikapp födoämnesproduktionen. Hans ekvation baserades på att organismer — inklusive människan — förökar sig i geometrisk progression, 1-2-4-8-16 osv. I människans fall resulterar detta teoretiskt i en fördubbling ungefär vart tjugonde år. Den produktiva jordarealen kan däremot endast utökas genom mödosamt arbete. Livsmedelsproduktionens tillväxt sker därför i bästa fall i en aritmetisk serie, 1-2-3-4-5 osv. Efter knappt två sekel skulle alltså befolkningen, om den fick utvecklas obehindrat, förhålla sig till födan som 256 till 9. I praktiken når emellertid endast de bäst utrustade exemplaren fram till de knappa köttgrytorna. Det pågår hela tiden och överallt en »kamp för tillvaron». Malthus medgav att hans teori hade »en melankolisk prägel».

13) Bild: Flodhästens kamp för tillvaron

»En kamp för tillvaron», denna fras gav Darwin nyckeln till »hemligheternas hemlighet». Som en trollformel skapade den plötsligt ordning

och sammanhang i hans disparata myller av fakta och iakttagelser. Vilka var det som dukade under i kampen? Sannolikt de svaga, sjuka och livsodugliga. Vilka överlevde? Jo, de starkaste, motståndskraftigaste och bäst anpassade. Kampen för tillvaron begränsade således kvantiteten och höjde kvaliteten. Resultatet blev att endast de livsodugligaste utvaldes genom »det naturliga urvalet». De bildade de överlevandes naturliga aristokrati.

14) Bild: Några exempel på duvavel

För att Darwins urvalsteori skulle kunna medföra en utveckling fordrades det att avkomman varierade med hänsyn till olika egenskaper, som det naturliga urvalet sedan kunde antingen befrämja eller gallra ut. Före Darwin var artbegreppet absolut och stelt. Enligt Linné var varje art en individuell skapelse av Gud och en gång för alla given. Avkomman förutsattes därför vara en mer eller mindre identisk kopia av föräldrarna. Denna uppfattning uteslöt uppkomsten av den variation som utvecklingsteorin fordrade. Ur variationssynpunkt verkade husdjursaveln mera hoppingivande. Där hade människan själv under årtusenden stått för urvalet och framgångsrikt lyckats förvandla de ursprungliga arterna till en mängd från varandra avvikande underarter eller raser. Darwin beslöt sig således för att försöka bevisa sin teori genom att utföra avelsexperiment med bl a duvor. Under två decennier arbetade han oförtrutet vidare utan att anförtro sina verkliga avsikter till någon utomstående. 1844 skriver han till en vän: »Äntligen börjar det klarna och jag är nästan övertygad — ehuru jag är tillmodss om om jag bekände ett mord — att arterna inte är oföränderliga.»

15) Bild: Porträtt av A. R. Wallace

Sommaren 1856 mottog Darwin ett brev från Borneo, avsänt av Alfred Russel Wallace (1823 — 1913). Darwin fick sitt livs chock. Brevet innehöll nämligen en utförlig skildring av alla de grundtankar som han sedan arten år sökt bevisa genom experiment. Darwin, som inte var någon »fighter», kände sig totalt besegrad och var beredd att överlämna hela äran till Wallace. — Wallace var ingen berömd vetenskapsman utan en vagabond och äventyrare. Efter att ha tillbragt årtal i Amazonas' djungler hade han överflyttat sin verksamhet till den indonesiska övärlden. Där hade han gjort samma iakttagelser som Darwin på Galapagosöarna. Även Wallace hade funnit gåtans nyckel i Malthus' teori om kampen för tillvaron. Frågan om vem som skulle få äran av den nya teorien löstes, genom förmedling av Darwins vänner, på ett gentlemanmässigt sätt. Både Darwin och Wallace skulle samtidigt föredra sina rön inför ett lärt auditorium i Linnean Society.

16) Bild: Darwin och titelsidan till »Origin of Species»

Darwins bok »Om arternas uppkomst genom det naturliga urvalet, eller de livsodugliga rasernas bestånd i kampen för tillvaron» kom ut 1859. Första upplagan såldes slut samma dag som den publicerades. För att en bok ska bli en bestseller fordras tvenne ting, att ämnet ligger i luften och att människor tar anstöt av den. »Om arternas uppkomst» uppfyllde båda dessa krav. Det var det första utvecklingsteoretiska arbete som byggde på fakta i stället för spekulationer. — Det mest omströttade med teorin var att den inte lämnade någon plats åt ändamålsförklaringar. Ända sedan Aristoteles hade man trott på en plan bakom skeendet, ett mål mot vilket varelserna strävar, kort sagt, på en regissör bakom världsdramat. Darwins teori gjorde denna hypotes överflödig. Variationen hos arterna plus det naturliga urvalet är tillsammans tillräckliga för att förklara den största anpassning och ändamålsenlighet hos levande varelser.

17) Bild: Giraffen enligt Lamarck och Darwin

Mycket bestickande var också Darwins kritik av den populära teorin om förvärvade egenskapers ärftlighet. Denna teori hade hävdats av Jean Baptiste Lamarck (1744 — 1829). Lamarck ansåg att organismer anpassade sig till omvärlden genom övning och uppfostran. Resultatet av individens självförkovran kunde sedan överföras till nästa generation via arvsanlagen. Förvärvade egenskaper kunde med andra ord ärvas. Lamarcks klassiska exempel är de ursprungligen korthalsade girafferna, som genom idogt sträckande på halsen generation efter generation givit upphov till dagens långhalsade giraff. Darwins teori förklarar samma fenomen med att de ursprungliga giraffernas halslängd varierat och att de långhalsade exemplaren premierats i kampen för tillvaron, eftersom de nått upp att beta på högre och därför mindre exploaterade nivåer. De korthalsade drog helt enkelt det kortaste strået och svält ihjäl. — Lamarck var ett barn av upplysningen och ville därför gärna tro att miljöinflytelser spelade en avgörande roll. Darwin, som levde i en nykt-rare tid, betvivlade däremot att lövgrödan kunde öva sig i att bli gröna.

18) Bild: Thomas Huxley (till höger)

Men vad som verkligen upprörde samtiden var den så k »apfrågan». Darwin, som fasade för kontroverser, hade gjort allt för att skjuta problemet om människans härstamning i bakgrunden. Allmänheten lät dock inte lura sig utan vådrade den fräna vittringen av en saftig skandal. Darwin själv vågrade att uttala sig. Hans talan fördes i stället av Thomas Huxley (1825 — 1895), även kallad »Darwins bulldog». Huxley var en av sin tids främsta naturvetare och i besittning av ett stridbart temperament. Han blev genast eld och lågor över utvecklingsteorin och utbrast efter

att ha läst Darwins bok: »Så obegripligt dumt att jag inte själv kommit att tänka på det!» Han var mer än villig att korrigeras sin dumhet och aktualiserade genast »språket». Efter jämförande studier av apdjurernas anatomi konstaterade han bryskt att »skillnaden mellan de lägsta och de högsta aporna är mycket större än skillnaden mellan de högsta aporna och de lägsta människorna».

19) Bild: Ett släktporträtt

Samhällsbevarande element besinnade sitt ansvar och mobiliserade en motståndsrörelse mot den fördärliga läran. Ledd av biskop Wilberforce, som själv var en ganska betydande naturvetare, drabbade antiapfalangen ihop med darwinisterna i muséet i Oxford inför en församling som bestod av Englands lärda och sociala elit. Debatten föll snabbt ner från det logiska till det zoologiska planet då Wilberforce frågade Huxley: »Med risk att ni kommer att slita mig i stycken skulle jag vilja fråga, om ni verkligen tror att ni härstammar från aporna. Om så är, har då apan kommit in på er farfars eller er mormors sida?» Huxley lät sig inte bekomma utan genmälde barskt: »Det är min bestämda uppfattning, att människan inte behöver blygas över sina apliknande förfäder. För mig kan det blott finnas en förfader, som jag skulle blygas över — en person som diletantmässigt blandar sig i vetenskapliga frågor av vilka han ingenting begriper.» En lady svimmade av fasa. Slaget var vunnet. Genom att föra debatten på invektivnivå hade Darwins motståndare försummat att begagna sig av de allvarliga svagheter som teorin var behäftad med på det rent vetenskapliga planet.

20) Bild: Julia Pastrana, »Gorillakvinnan»

Tolv år efter »Arternas uppkomst» var Darwin själv redo att infoga människan i utvecklingsteorin. Det skedde i »Människans härledning och könsurvalet» (1871). Vid det laget hade allmänheten vant sig vid tanken på att människan kunde ha tvivelaktiga förfäder. I bildade kretsar talade man knappast om annat. Nöjesarrangörer var inbegripna i en vild jakt efter ludna och apliknande människor. Mycket uppskattad och föresild var en lurvig skönhet vid namn Julia Pastrana; hon dansade med sitt tviviga ansikte inför Europas societet och demonstrerade på så sätt, beledsagad av pianolink, människans djuriska härkomst.

21) Tupp och höna

Det nya i Darwins teori om människans härkomst var den starka betoningen av »könsurvalet» — ett nytt slagord. Darwin hade observerat att honorna inom många djurarter följer de rikast utsmockade hanarna »som riddartidens damer följde segrarens banér». Hanarnas bjäfs och krusiduller är uppenbarligen värdeflösa eller direkt skadliga i den direkta kampen för tillvaron. Härav drog Darwin den slutsatsen att ut-

smyckningen var till för att öka hanarnas »sex appeal» och därigenom deras chanser att få en riklig avkomma — vilket ju är själva kännetecknet på evolutionär framgång. Hos människan hade förhållandena varit likartade. Den gamle urfadern hade antagligen hållit ihop sitt harem med den råa styrkan. Men bland hans ättlingar framträdde vissa smarta ynglingar, som visade stor händighet i begagnandet av stenar, med vilka de slog sina tjockskalligare rivaler i huvudet. Urkvinorna fann utomordentligt behag däri. De fylkade sig kring stenslungarna och skänkte dem en riklig avkomma. På så vis hade arten så småningom blivit allt intelligenta (och möjligen mera mordisk).

22) Bild: Däggjurens utveckling

Utvecklingsläran framkallade radikalare och mera djupgående förändringar i människans syn på sig själv och världen än vad den kopernikanska revolutionen inom astronomin hade gjort. Darwin fastslog för det första att utvecklingen var ett faktum, dvs att alla levande varelser, inklusive människan, har utvecklats från ett fåtal enkla former — kanske en enda. Utvecklingen hade skett genom gradvisa förändringar som tillkommit och ansamlats under oerhörda tidrymder. För det andra formulerade Darwin teorin om det naturliga urvalet, som förklarade hur denna process kunde leda till uppkomsten av nya arter och anpassningsmekanismer. Genom utvecklingsteorin förändrades alla den traditionella biologins grenar, välkända fenomen fick en ny och oväntad innebörd, skenbart osammanhängande fakta ställdes plötsligt i ett meningsfullt sammanhang med varandra. Naturhistorien upplevdes inte längre som en kuriosakatalog utan som en intrikat labyrint, som dock kunde kartläggas.

23) Bild: Två slags darwinism

Termen »darwinism» har både en begränsad och en vidsträckt betydelse. I sin begränsade betydelse betecknar den teori om organisk utveckling, som framlades av Charles Darwin och som vidareutvecklades av honom och av andra vetenskapsmän. I sin utsträckt betydelse betecknar »darwinism» ett komplex av vetenskapliga, sociala, teologiska och filosofiska åsikter och föreställningar som stimulerades och understöddes av Darwins utvecklingsteori. — Den biologiska darwinismen i den begränsade bemärkelsen var 1800-talets främsta naturvetenskapliga prestation och bildar grundvalen för hela den moderna biologin. Darwinismen i den vidgade bemärkelsen var det senare 1800-talets mest omdebatterade filosofiska fråga. I dag är darwinismen inte längre något filosofiskt tvistämne, huvudsakligen därför att den utgör den obestridda bakgrunden till allt vårt tänkande.

24) Bild: Olika uppfattningar om jordens ålder

Den kanske påtagligaste förändringen av tänkesätten hade med tids-

faktorn att göra. Vid mitten av 1800-talet hade man mycket få data rörande jordens ålder. Den allmänna uppfattningen var att den rörde sig om några tusen år. Biskop Ussher hade en gång fastslagit att jorden skapats år 4004 före vår tideräkning. I vetenskapliga kretsar laborerade man med större tidrymder. Lord Kelvins siffra på 30 miljoner år ansågs svindlande men var ändå otillräcklig för att förklara den utveckling som faktiskt ägt rum. I dag räknar vi med att jorden är ca 5 000 miljoner år gammal. Det enormt vidgade tidsperspektivet ledde till att man började se förändring som en grundläggande tendens i tillvaron. Universum uppfattades inte längre som något statiskt, en gång för alla givet, utan som ett dynamiskt förlopp. — Man måste alltså anlägga ett utvecklingshistoriskt perspektiv. Typiskt för den darwinistiska forskningsmetoden är sökandet efter ursprung. Man börjar konstruera scheman över utvecklingsstadier, i vilka intellektuella, sociala, religiösa, politiska och moraliska företeelser inordnas. Med kännedom om ett fenomenets förflutna väntar man sig att dess framtida utveckling i princip och i stora drag ska kunna kartläggas.

25) Bild: Engelska tiggarbarn

Till slut bör några ord sägas om »socialdarwinismen». Den var ett tvivelaktigt försök att tillämpa de nya biologiska principerna på samhällslivet. Socialdarwinismens profet var Herbert Spencer (1820 — 1903), en begåvad men ensidig tänkare som myntade uttrycket »survival of the fittest» (ungefär »den starkares överlevande»). — Teorin om det naturliga urvalet stämde nästan perfekt med 1800-talets liberala åskådning. Adam Smiths konkurrensteorin, där »den osynliga handen» ledde de stridande parterna mot allt större välstånd och fulländning, var en ekonomisk spegelbild av Darwins teori. Spencer ville förklara hela den sociala processen med konkurrensen för tillvaron, med »survival of the fittest». Segrarna i den sociala kampen var de hänsynslösa, de uppfinningsrika, de arbetsamma, de sparsamma. Förlorenarna — de utslagna — var de svaga, lata, enfaldiga och slösaktiga som inte är anpassade till livets realiteter och som därför bör gå under. Dessa idéer väckte stort gillande, särskilt bland de framgångsrika, som fann tanken att just de utgjorde universums grädda, mycket ansäende och naturlig.

26) Marx och hans dotter Jenny

Karl Heinrich Marx föddes den 5 maj 1818 i Trier i Rhenlandet. Båda föräldrarna var av judisk börd och härstammade från en lång rad skriftlärda rabbiner, fadern var en framgångsrik advokat. Marx började sina universitetsstudier i Bonn. Efter diverse busliv, bl a en duell, förflyttades den unge språkfälen till Berlin, där han påverkades av Hegels filosofi. 1842 blev han redaktör för »Rheinische Zeitung» i Köln. 1843 gifte han sig med sin ungdomskärlek, den högborgerliga Jenny von West-

phalen. Bara sex månader efter det att Marx blivit chefredaktör förbiöds »Rheinische Zeitung» och Marx måste ta sin tillflykt till Paris, där han mötte sitt alter ego — Friedrich Engels. 1848 utvisades Marx ur Frankrike för revolutionär verksamhet och flydde till Bryssel, där han och Engels skrev »Kommunistiska manifestet». År 1849 hamnade Marx i London, där han skulle förbli de 34 år han hade kvar att leva. Marx hade, fränsett sin korta period som chefredaktör, aldrig något fast arbete och hans ekonomi var dårefter. Familjen jagades av penningusugna hyresvärdar från den ena bostaden till den andra. Marx skriver klagande till Engels att han inte kan gå ut därför att han pantsatt sina skor eller att det är omöjligt att skriva eftersom han inte har råd att köpa papper.

27) Bild: Läsesal i British Museum

Åren 1850 — 1855 dog tre av Marx' barn, huvudsakligen därför att man inte hade råd att köpa mat och medicin. Utan ständig ekonomisk hjälp från Engels skulle familjen ha gått under. Marx var patetiskt oförmögen att försörja sig själv och konstaterade dystert att han visste allt om kapitaltet utom hur han skulle tillägna sig något av det. Varje dag satt han tio timmar i British Museums läsesal och arbetade på sina väldiga och samhällsomstörtande skrifter. Hans hälsa var för det mesta eländig. Hans speciella plågoris var karbunklar, ett slags plågsamma bölder som under tjugo års tid blomstrade över hela hans lekamen. Marx satt ofta nästan bokstavligen på glödande kol. Efter en särskilt vedervärdig dag på biblioteket sade han: »Jag hoppas att bourgeoisieen ska få anledning att mins mina karbunklar så länge den lever.» Dessa omständigheter hade en ogynnsam inverkan på Marx' redan av naturen föga soliga temperament.

28) Bild: Marx, Engels (till höger) och dottrarna Marx

Marx' ende vän, beskyddare, lärjunge och ständige medarbetare Friedrich Engels (1820 — 1895) hade ett helt annat kynne. Engels var en utåtriktad och gladlynt natur, med frisk aptit på livet. Han kunde utan ansträngning spotta fram en artikel som skulle ha kostat Marx blod, svett och tårar. Han höll sig med en välfylld vinkällare och hans liberala idéer på det sexuella planet chockerade Marx, som var urtypen för en viktorianisk »pater familias». Engels levde ett säreget dubbelliv. På dagarna var han en effektiv kapitalistisk företagschef, på nätterna förvandlades han till samhällsomstörtare. »Farbror Ängel», som Marx' flickor kallade honom, var en märklig person. Förhållandet mellan honom och Marx är komplicerat och ganska unikt. Nästan allting som de skrivit är frukten av ett gemensamt och intimt samarbete.

29) Bild: Politiskt möte i Kina

Marx' mest kända arbeten är »Kommunistiska manifestet», som Stalin kallade »proletariatets Höga visa», och »Kapitalet», som kallats »arbetar-

klassens bibel». De bibliska metaforerna är ingen slump. Marxismens likhet med en religion är uppenbar och har ofta påtalats. Ingen större ansträngning av fantasi fordras för att se Marx i rollen som en judisk domedagsprofet, som ägnar sitt liv åt att kartlägga kapitalismens stundande apokalyps. I den frälsande rollen som de rättfärdiga, de utvalda, de oskyldiga uppträder proletariatet. Proletariatets lidande och förlösning är förutbestämda i grund förändra världen och livets villkor. Det statslösa tillstånd, som programenligt ska efterträda »proletariatets diktatur», påminner starkt om andra mytologiers »guldålder» eller »tusenårsrike». Paradiset återupprättade föregås av domedagen, då den slutliga kampen står mellan de ondas (kapitalisternas) och de godas (proletariernas) härskaror. Kapitalismen — Antikrist biten i gräset och det bortvisnade nya Jerusalem firas ned från dialektikens himmel. Historien har därmed förts till ett lyckligt slut och utmynnar i ett statistiskt och obestämt salighetstillstånd.

30) Bild: Marx talar på ett arbetarmöte

Marx skulle ha blivit mäktig förmärad om han hade kallats för religionsstiftare eller profet. Han gillade inte ens att bli kallad filosof. Han var nämligen fast övertygad om att han var en vetenskapsman i precis samma mening som Newton eller Darwin var det. Marx' vetenskapliga teori kallas »dialektisk materialism». Den är en historisk-ekonomisk teori som anser sig kapabel att tolka det förflutna och förutsäga framtiden. Enligt Marx saknar människan helt autonomi i relation till det historiska förloppet, dvs hon kan inte genom sitt förnuft eller sin vilja påverka det. Människans historia kontrolleras av lagar som är lika obönhörliga som fysikens rörelselagar. Marx uppfattar dessa historiska lagar som ett specialfall av de fysiska lagar som gäller för all materia. Vi kan alltså inte kontrollera våra öden, vi kan bara synas göra det. Våra idéer och resonemang är bifemenomen till det faktiska skeendet, vars verkliga orsaker ligger på ett helt annat plan. Alla idéer kan återföras till mera grundläggande materiellt-ekonomiska faktorer.

31) Bild: Stålvärksarbetare på 1870-talet

Materia i rörelse är den yttersta verkligheten. Av detta följer för människans del att hon bestäms av de metoder som vidmakthåller hennes grundläggande fysiska livsprocesser. Vi måste undersöka hur människan upprätthåller livet. Den materiella produktionen bestämmer samhällsförhållandena. Den fundamentala människan blir alltså människan som tillverkare av materiella nyttigheter. — Människans verksamhet som producent har tre huvudaspekter: Vad produceras? Hur produceras det? Hur byts det producerade? En ekonomi kan vara nomadisk eller industriell, detta är produktionens »vad». Tillverkningen kan

ske hantverksmässigt eller genom industriell massproduktion, detta är produktionens »hur». De producerade nyttigheterna kan sedan utbytas genom t ex primitiv bytshandel eller genom sofistikerade monetära kreditssystem, detta är produktionens »bytesmetoder». Till dessa tre fundamentala kategorier kommer sedan produktionsförhållandena — t ex frågan om huruvida produktionsmedlen ägs privat eller av samhället, om de som äger produktionsmedlen och de som arbetar är samma personer.

32) Bild: Dialektiskt schema

Gång på gång upprepar Marx och Engels den ekonomiska ordningens unika betydelse som orsaksförklaring. »Endast från den kan en epok politiska och andliga historia förklaras.» »Den är basen för varje samhällsordning.» Produktionssättet bestämmer det sociala, politiska och andliga livet, den s »ideologin». — Motorn som driver historien är enligt Marx *dialektiken*. Historien är varken statisk eller cyklisk utan rör sig i en viss riktning. Historien är dynamisk därför att »rörelse är materiens existensform». Denna föreställning hade Marx övertagit från Hegel. Denne hade funderat ut en idealistisk historiefilosofi, enligt vilken historien under stort buller och bång vandrar fram i en säregen gångart, som benämns *dialektisk*. Det dialektiska framåtskridandet sker enligt en trestegsmodell: Första steget är *tesen*, det andra *antitesen* och det tredje *syntesen*. Syntesen blir i sin tur tes i nästa trestegshopp osv. Promenaden går hela tiden uppåt mot allt större fulländning. I den preussiska staten tyckte sig Hegel ha sett »Gud vandrande på jorden» — en uppfattning som inte delades av Marx.

33) Bild: Ett överflöd av varor

Till skillnad från Darwins lagar för den fysiska evolutionen är Marx' lagar för det historiska förloppet teleologiska, dvs de strävar mot ett bestämt mål. Slutmålet består i en expansion av produktionskapaciteten som gör det möjligt att framställa ett överflöd av nyttigheter. Historien är en utvecklingsprocess som leder från allmän fattigdom till allmänt överflöd. — Hegels dialektik arbetar med idéer, den är ett slags dialog som efter mycket käbbel resulterar i fullkomlig sanning. Marx, som enligt vissa versioner ställde Hegel på huvudet, enligt andra fann honom i detta inverterade tillstånd och ställde honom på fötterna igen, tar däremot fasta på dialektikens verkan på fysiska tillstånd, närmare bestämt ekonomiska sådana. På sin mest generella nivå har den marxistiska dialektiken tre stadier: Tesen — primitiv urkommunism, antitesen — dess motsats individuellt ägande, syntesen — den slutliga kommunismen som följer på proletariatets diktatur.

34) Bild: Strejkande i Turin 1903

När dialektiken uppnått sitt slutmål och överflödsekonomin är ett fak-

tum, kommer enligt Marx en mycket märklig förändring av människans grundvillkor att inträffa. Tidigare i historien har människan varit maktlös att påverka sitt öde, nu blir hon naturens herre. »Det är först från denna punkt som människan med fullt medvetande kommer att forma sin egen historia. Det är människans språng från nödvändighetens till frihetens rike.» Inträdet i det kommunistiska paradiset kräver ingen självförnekelse. Tvärtom ska individerna nu garanteras möjlighet att obegränsat utveckla sina fysiska och andliga kapaciteter. Men i den nya miljön kolliderar inte den ena individens självutveckling med den andras. Det finns ingenting att slåss om, eftersom alla garanteras tillräckliga materiella resurser. I det kommunistiska samhället »avskär sig människan från djurvärlden, lämnar de djuriska livsvillkoren bakom sig och inträder i villkor som är fullt mänskliga».

35) Bild: Metallarbetare i Essen 1873

Det sista hindret som måste övervinnas innan vi kan lämna »növdändighetens rike» utgörs av det »borgerligt kapitalistiska samhället». I ursamhället hade det rätt »en primitiv naturlig demokrati». Produktionen var obetydlig, jorden ägdes gemensamt, arbetsfördelning och klassuppdelning saknades. Så småningom utvecklades produktionen och ett överskott uppstod. Rikedomerna växte, men det var en privat och inte en kollektiv rikedom. Samhället hade delats i två klasser, ut sugarna och de utsugna. Det kollektiva, klasslösa ursamhället hade ersatts av sin antites — det individualistiska klassamhället. I och med denna förändring uppstod *staten*. Den är den ekonomiskt dominerande klassens redskap för att undertrycka de utsugna delarna av befolkningen. Statens uppgift är att genom väpnat våld hålla samhällets klasskonflikter under kontroll.

36) Bild: Ridande polis och strejkande arbetare i Tyskland

Varje gång de grundläggande produktionsförhållandena förändras, uppstår en ny samhällsform och statstyp, som i sin tur uppslukas av andra, ända fram till det slutliga kommunistiska stadiet. Varje statsform representerar endast en bestämd klass, aldrig hela samhället. Det är därför som »historien om alla hittillsvarande samhällen är historien om klasskamp. Fri och slav, patricier och plebej, baron och liv egen, mästare och gesäll, kort sagt, förtryckare och förtryckta ha ständigt fört en oavbruten kamp, en kamp som varje gång slutat med en revolutionär omgestaltning av samhället eller med de kämpande klassernas gemensamma undergång».

37) Bild: Varuhusinteriör och åttonde budet

Enligt den marxistiska historieteorin är varje samhällsordning förknippad med vissa bestämda religiösa, moraliska och intellektuella förestäl-

ningar, den s k *ideologin*. Ideologin tjänar till att rättfärdiga det bestående. Staten härskar inte bara med hjälp av fysiskt våld utan även genom att indoktrinera sina offer med föreställningar som tjänar de härskandes intressen. Varje moral är därför en klassmoral, som avspeglar de ekonomiska relationer, på vilka klassystemet vilar. »Du skall icke stjäla» är ett bud som passar förträffligt i ett samhälle som baseras på privat ägande. Moralen är således bara en rationalisering av den härskande klassens ekonomiska intressen.

38) Bild: Barnarbete i en textilfabrik

Marx och Engels intar själva en splittrad och tvetydig position i moraliska frågor. Bourgeoisien fördöms: »Bourgeoisien har överallt, där den kommit till makten, förstört alla feodala, patriarkaliska och idylliska förhållanden. Den har obarmhärtigt sönderslitit alla de brokiga feodala band som bundo människorna vid deras naturliga ledare, och icke kvarlämnat något annat band mellan människorna än det nakna intresset, det känslolösa *kontant betalning*.» Vid andra tillfällen är Marx och Engels kyliga och objektiva som få. De erkänner att »bourgeoisien» har skapat jättelikare och kolossalare produktionskrafter än alla föregående generationer tillsammans». Förklaringen till denna moraliska klivenhet är att Marx och Engels dömer efter två olika moraliska system. När de rasar över borgarnas ondska gör de det i egenskap av politiska propagandister. När de däremot berömmar bourgeoisiens hårdhjärtade duglighet, sker detta från dialektikens upphöjda perspektiv och med tanke på det lyckliga slutet, dvs ekonomiskt överflöd i kommunistisk regi.

39) Bild: Krupps kanonfabrik 1861

Marx koncentrerade sig nästan uteslutande på den del av det historiska förloppet som representeras av kapitalismen. Den studerade han med en otålig arvtagares blick, varje tecken till skröplighet inregistrerades med välbehag. Det kapitalistiska systemet hade växt fram ur det feodala. Men borgarna hade knappast triumferat, förrän (enligt Marx) deras eget system började gnissla på grund av dess inneboende motsättningar. Kapitalisterna konkurrerar hänsynslöst med varandra och de större väter upp» de mindre. Kapitalisternas antal minskar därför i samma takt som proletariatets ökar. Proletariatet som klass skapas av det kapitalistiska systemet — »bourgeoisien producerar framför allt sina egna dödgrävare». Produktionen ökar enormt men arbetarna får inte ut fulla värdet av vad de producerar. Deras fattigdom minskar den effektiva efterfrågan. Den väldiga produktionen kan inte konsumeras. Ekonomin lider av obotlig förstoppning.

40) Bild: Arbetare i fransk verkstad

Denna (för kapitalet) så sorgliga utveckling nödvändiggörs av omstän-

digheter som sammanhänger med Marx »värdeteori» som han lånat av ekonomen Ricardo. Enligt denna är mänskligt arbete den enda källan till värde. Kapital är bara upplagrat eller kristalliserat arbete. Den tid som det tar att förfärdiga en produkt är den enda mätaren på dess »verkliga» värde. Om det tar dubbelt så lång tid att göra ett par stövlar som ett par tofflor så är stövlarna alltså värda dubbelt så mycket som tofflorna, oavsett tillgång och efterfrågan. Eftersom arbetet är den enda värdeskapande faktorn i ekonomin så borde arbetets frukter rimligtvis tillfalla arbetaren. Under kapitalismen sker inte detta, arbetaren får nämligen bara ut så stor del av det värde han producerat att han nätt och jämt kan hålla sig vid liv. Låt oss anta att en arbetare arbetar 10 timmar om dagen, om hans lön (existensminimum) då motsvarar 6 timmars arbete så kvarstår värdet av 4 timmars arbete. Från detta s k *mervärde* får arbetsgivaren – kapitalisten sin *profit*.

41) Bild: Salong på engelskt herresäte

Enligt Marx är kapitalisten fanatiskt inriktad på att tillskansa sig så stor *profit* som möjligt. Profiten kan ökas antingen genom att arbetsdagen förlängs eller genom att lönerna sänks. Men eftersom tillgången på arbetskraft inte är obegränsad, visar lönerna en beklaglig tendens att stiga. Kapitalisten kan inte rätta sig genom att införa arbetsbesparande maskiner. Enligt Marx' värdeteori är det nämligen bara arbete, inte maskiner, som kan skapa värde och därmed profit. Resultatet blir bara arbetslöshet, efterfrågeminskning och sjunkande profiler. Domens dag närmar sig. Revolutionen står för dörren. Det kommunistiska partiet leder det klassmedvetna proletariatet i slutstriden mot den kapitalistiska samhällsordningen. Teori och praktik förenas på barrikaderna. »Bourgeoisens undergång och proletariatets seger är lika oundvikliga», heter det i »Manifestet».

42) Bild: Marx och titelsidan till »Kapitalets» förstaupplaga

Marx' inverkan på 1900-talets historia är förkrossande i sin väldighet. För mindre än hundra år sedan var Karl Marx en medelålders intellektuell landsflyktling, som bodde i Hampstead med sin familj. Han tillbragte sina dagar med att under protester och stönande utarbeta sina lärda och svårlästa verk. Samtiden tog föga notis om hans existens och arbete. I dag lever en tredjedel av mänskligheten, inklusive hela det ryska imperiet och hela Kina, under samhällsformer som kallar sig vid hans namn. Ironiskt nog så har marxinspirerade revolutioner med pervers envetenhet vägrat att inträffa där de enligt Marx obönhörligen måste inträffa. Med suveränt förakt för dialektikens heliga lagar har de däremot blomstrat i just de länder där de enligt teorin omöjliga borde kunna förekomma. Det är svårt att spå, i synnerhet om framtiden. Under alla förhållanden är marxismens snabba utbredning ett fenomen utan historiska paralleller.